

Renewing the Rational Education Experience of the Ikhwān al-Safā as a Way Out of the Challenges in the Education System¹

Mohammad Hossein Nadi¹ , Mohammad Najafi²
Seyyed Mahdi Imam-Jom'eh³

1. PhD student in Philosophy of Education, Faculty of Educational Sciences and Psychology, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Mohammadnadi2017@yahoo.com

2. Faculty member and assistant professor of the Department of Educational Sciences, Faculty of Psychology and Educational Sciences, University of Isfahan, Isfahan, Iran (Corresponding Author).

mdnajafi@edu.ui.ac.ir

3. Professor of the Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Education of Ahl al-Bayt (AS), University of Isfahan, Isfahan, Iran.

m.emami2016@ltr.ui.ac.ir

Received: 2024/01/16; Accepted: 2024/06/02

Extended Abstract

The purpose of this research is to examine the revival of the intellectual training experience of Akhvan Alsaafa as a solution to the existing challenges in the education system. Akhvan Alsaafa is among the Islamic thinkers who have placed special emphasis on intellectual training in light of religious teachings, from the perspective of these thinkers, training is the movement from potentiality to actuality or the transition from possibility to existence. Teaching and training involve the efforts of teachers to nurture and connect with students. In this regard, new training paradigms emphasize interaction with learners by trainers. The Akhvan considers intellectual training to be the process of actualizing the innate potentials of human beings, asserting that scholars are actualized knowers and learners are potential knowers; thus, training is nothing but the actualization of what is potential, and learning is the transition from potentiality to actuality. Based on this foundation, the teacher's duty is to update the potentials and skills of learners. Therefore, it can be said that training is an interactive process between two poles of teaching: the teacher and the learner. On the other hand, references will be made to the outcomes of the intellectual experiences of Akhvan in formal training. It is suggested that training, in light of intellectual concepts, may alleviate some of the existing problems in formal education and prepare learners for a better life. This research is qualitative and employs an analytical-documentary method, gathering information through library studies. This study can be classified as part of educational philosophy research, as it first examines the philosophy of intellectual training of Akhvan Alsaafa and then reflects on

1. This article is based on Mohamad Hossein Nadi's doctoral thesis at University of Isfahan.

and deduces its educational implications.

In the current research, various sources have been studied through the extraction, analysis, and classification of texts in the works of Akhvan Alsafa, particularly in the Risālahs of Akhvan Alsafa, concerning intellectual training and the extraction of its educational implications. The researcher aims to interpret and clarify the extracted materials and explain them. Ultimately, a conclusion will be presented at the end of this study to summarize the findings. The method used in this research to address the research questions is descriptive-analytical, which is conducted using written sources. In this study, the philosophy of intellectual training of the Akhvan Alsafa is considered as a basis for the intellectual and spiritual education of human beings. In this context, a qualitative content analysis method is employed to clarify the philosophy of intellectual training of Akhvan Alsafa and to examine its educational implications.

The findings of the current research indicate that the solutions for overcoming the challenges of the existing education system, based on the intellectual training of the Akhvan Alsafa, include: 1) Integration of knowledge and practice 2) Self-purification 3) Individual differences as a starting point 4) Emphasis on the role of family 5) Importance of specialization 6) Attention to the afterlife 7) Necessity of self-reflection.

The solutions for overcoming the challenges of the education system, considering the experience of intellectual training from the Akhvan Alsafa are introduced as follows:

Integration of Knowledge and Practice: Unfortunately, one of the biggest problems in our educational system is that many educators and learners do not apply what they have learned in practice. Therefore, Akhvan Alsafa placed special emphasis on applying learned knowledge in education, considering it a necessary trait for learners. They viewed knowledge and practice as interrelated and stressed their importance together.

Solutions for Self-Purification: In the view of the Akhvan Alsafa, self-purification holds significant importance. This group of Muslim scholars, relying on the interpretation of the Quran and Islamic traditions, proposed methods for self-purification. In this perspective, self-purification is considered one of the developmental stages in a person's life, with the goal of attaining peace and clarity of heart. Therefore, self-purification is seen as one of the fundamental issues in Islamic philosophy and mysticism, playing a crucial role in the upbringing of virtuous and moral individuals.

Solutions for Attention to Individual Differences Among Learners: The Akhvan Alsafa, as Muslim thinkers, speak according to the conditions of their audience and engage with learners based on their personalities, thoughts, and opinions. Their attention to differences is not limited to social and class distinctions but also encompasses the cultural identity of individuals in general. The Akhvan's focus on individual differences is such that they even emphasize the stages of cognitive development.

Solutions for Emphasizing the Role of Family in Religious Education: Akhvan Alsafa believes that effective and proper upbringing of children can significantly reduce social problems and conflicts among individuals in society. Consequently, they place special importance on child-rearing within the family.

Solutions for Employing Specialized and Committed Educators: The Akhvan Alsafa advocates for the presence of educators who possess sufficient knowledge and experience in their field and can fulfill their duties effectively. They emphasize that these educators should cultivate and adhere to a list of positive and desirable traits. Furthermore, they consider religiously committed educators who are dedicated to their work and whose actions align with Islamic principles.

Research Institute of
Hawzah and University

Islamic Education

Journal homepage: <https://islamicedu.rihu.ac.ir/>

Original Article

Solutions for Focusing on the Afterlife: The Akhvan Alsafa regards the afterlife orientation as a characteristic of a wise person, viewing this world as a temporary abode from which one should gather provisions for the hereafter, as the afterlife is superior to this world. A wise person is always in search of the afterlife and avoids being overly attached to worldly matters. Since many educational and developmental problems stem from love for this world, belief in the afterlife can have a profound impact on the correct actions and behaviors of both educators and learners.

Solutions for Self-Reflection: Akhvan emphasizes self-reflection and self-awareness more than anything else, considering it the beginning and key to all knowledge. From their perspective, self-awareness is a pathway to knowing God; an individual must first know themselves before understanding anything else and strive for spiritual refinement. According to Akhvan, self-knowledge precedes the understanding of any science. Therefore, as long as a person cannot attain a correct understanding of themselves and their abilities, they cannot effectively utilize them in the pursuit of truth. Thus, self-awareness serves as a means to address problems and challenges in education.

Keywords: Training, Intellect, Intellectual Training, Akhvan Alsafa, Challenges, Educational System.

Cite this article: Mohammad Hossein Nadi & Mohammad Najafi & Seyyed Mahdi Imam-Jom'eh. (2024), "Renewing the Rational Education Experience of the Ikhwān al-Safā as a Way Out of the Challenges in the Education System", *Islamic Education*, 19(50): 87-102.

تجدید تجربه ی تربیت عقلانی اخوان الصفا به عنوان برون رفتی از چالش های موجود در نظام تعلیم و تربیت^۱

محمد حسین نادى^۱، محمد نجفی^۲،
سید مهدی امام جمعه^۳

۱. دانشجوی دکتری فلسفه ی تعلیم و تربیت، گروه علوم تربیتی، دانشکده ی روان شناسی و علوم تربیتی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

Mohammadnadi2017@yahoo.com

۲. استادیار گروه علوم تربیتی، دانشکده ی روان شناسی و علوم تربیتی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول).

mdnajafi@edu.ui.ac.ir

۳. استاد، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده ی الهیات و معارف اهل البیت (علیهم السلام)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

m.emami2016@ltr.ui.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۲۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۳

چکیده گسترده

هدف از انجام این پژوهش بررسی تجدید تجربه ی تربیت عقلانی اخوان الصفا به عنوان برون رفتی از چالش های موجود در نظام تعلیم و تربیت است. اخوان الصفا از جمله اندیشمندان اسلامی است که اهتمام ویژه ای به تربیت عقلانی در پرتو آموزه های دینی داشته اند، از منظر این اندیشمندان تربیت یعنی حرکت از قوه به فعل یا حرکت از امکان به وجود. تعلیم و تربیت تلاش (معلمان) برای پرورش و ارتباط با دانش آموز است. همچنان که در این مسیر انگاره های جدید تعلیم و تربیت ناظر بر تعامل با فراگیر از سوی مربیان تأکید شده است. اخوان تربیت عقلانی را از قوه به فعل رساندن نهاده های سرشتی انسان می دانند و تصریح می کنند که عالمان علامه بالفعل و متعلمان، علامه بالقوه اند و تعلیم چیزی نیست مگر به فعلیت رساندن آنچه بالقوه است، و یادگیری هم رسیدن از قوه به فعلیت است. ناظر بر این مبنا وظیفه معلم به روزرسانی استعدادها و مهارت های بالقوه فراگیران است. بدین ترتیب می توان گفت که آموزش کنش و واکنش بین دو قطب تربیت، یعنی بین معلم و متعلم است. از سوی دیگر به رهاوردهای تجربه عقلانی اخوان در تربیت رسمی اشاراتی خواهد شد. به گونه ای که تربیت در پرتو انگاره ی عقل شاید بتواند از بار مشکلات موجود در تربیت رسمی بکاهد و فراگیران را برای زندگی بهتری تمهید نماید. پژوهش حاضر کیفی است و از روش تحلیلی-اسنادی بهره می گیرد که با گردآوری اطلاعات از طریق مطالعات کتابخانه ای انجام گرفته است. این پژوهش را می توان از جمله پژوهش های فلسفه تعلیم و تربیت دانست چرا که ابتدا فلسفه تربیت عقلانی اخوان الصفا را بررسی کرده و سپس به تأمل و استنتاج دلالت های تربیتی آن می پردازد. در پژوهش کنونی با مطالعه منابع گوناگون در قالب استخراج، تجزیه و تحلیل و طبقه بندی متون در آثار اخوان الصفا، به ویژه رسائل اخوان الصفا، پیرامون تربیت عقلانی و استخراج دلالت های تربیتی آن صورت گرفته است. پژوهشگر سعی در تفسیر و تفهیم مطالب استخراج شده و تبیین آنها دارد، و در نهایت در پایان در این تحقیق، با ارائه نتیجه گیری، حاصل این بررسی بیان شده است. روش به کار رفته در بررسی پاسخ به سؤالات پژوهش، روش توصیفی-تحلیلی است، که با استفاده از منابع مکتوب صورت می گیرد. در این پژوهش فلسفه تربیت عقلانی اخوان الصفا به عنوان مبنایی برای تربیت عقلانی و معنوی انسان در نظر گرفته می شود، در این راستا از روش تحلیل محتوای کیفی مفهومی برای مشخص شدن فلسفه تربیت عقلانی اخوان الصفا و بررسی دلالت های تربیتی آن استفاده می شود.

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری محمد حسین نادى در دانشگاه اصفهان است.

نوع مقاله: پژوهشی

یافته‌های پژوهش کنونی نشان می‌دهد که راهکارهای برون‌رفتن از چالش‌های نظام تعلیم و تربیت موجود با توجه به تربیت عقلانی اخوان‌الصفاء عبارتند از: ۱- تلفیق علم و عمل؛ ۲- تهذیب نفس؛ ۳- تفاوت‌های فردی به مثابه نقطه‌ی آغاز ۴- اهتمام به نقش خانواده؛ ۵- اهمیت تخصص‌گرایی؛ ۶- عطف و توجه به آخرت؛ ۷- ضرورت نگاه به خود.

راهکارهای برون‌رفتن از چالش‌های نظام تعلیم و تربیت با توجه به تجربه تربیت عقلانی اخوان‌الصفاء به شرح زیر معرفی گردید:

راهکار تلفیق علم و عمل: متأسفانه یکی از بزرگترین مشکلات نظام آموزشی ما این است که مریبان و متریبان بسیاری از مطالبی که فراگرفته‌اند را در عمل به کار نمی‌گیرند و به آن عمل نمی‌کنند لذا اخوان‌الصفاء در تعلیم و تربیت عمل به آموخته‌ها را اهتمام ویژه‌ای داشته‌اند و آن را به‌عنوان خصلتی که متعلم به آن نیازمند است برشمرده‌اند، و علم و عمل را ملازم به یکدیگر دانسته و به آن تأکید کرده‌اند.

راهکار تهذیب نفس: در دیدگاه اخوان‌الصفاء نیز، تزکیه نفس از اهمیت بالایی برخوردار بود و این گروه از اساتید مسلمان با تکیه بر تفسیر قرآن و روایات اسلامی، روش‌هایی را برای تزکیه نفس ارائه دادند. در این دیدگاه، تزکیه نفس به‌عنوان یکی از مراحل تکاملی و پیشرفتی در زندگی انسان در نظر گرفته می‌شد و هدف آن، به دست آوردن آرامش و صفای دل بود. به همین دلیل، تزکیه نفس به‌عنوان یکی از اساسی‌ترین مسائل در فلسفه و عرفان اسلامی در نظر گرفته می‌شد و در تربیت شخصیت‌های شایسته و اخلاقی بسیار موثر بود.

راهکار توجه به تفاوت‌های فردی متریبان: اخوان‌الصفاء به‌عنوان اندیشمندان مسلمان در تعالیم خود، متناسب با احوال مخاطبان سخن می‌گویند و با توجه به شخصیت و افکار و آرای متعلمان به دعوت آنها مبادرت می‌ورزند. توجه اخوان به تفاوت‌ها منحصر به تفاوت‌های اجتماعی و طبقاتی نبوده، بلکه هویت فرهنگی افراد را به طور عام مورد توجه قرار می‌داده‌اند. توجه اخوان به تفاوت‌های فردی به‌گونه‌ای است که آنها حتی مراحل رشد شناختی را مورد تأکید قرار داده‌اند.

راهکار اهتمام به نقش خانواده در تربیت دینی متریبان: اخوان‌الصفاء در بررسی نقش خانواده در تربیت کودکان، بر این باورند که تربیت کودکان به شیوه‌ای موثر و صحیح، می‌تواند در کاهش مشکلات اجتماعی و اختلافات افراد در جامعه مؤثر باشد. از این رو، اهمیت ویژه‌ای به تربیت کودکان در خانواده داده شده است.

راهکار به‌کارگیری مریبان متخصص و متعهد: اخوان‌الصفاء وجود مریبانی را در نظر می‌گیرد که از دانش و تجربه‌ی کافی در زمینه‌ی شغلی برخوردار باشند و بتوانند وظایف خود را به خوبی ایفا کنند، مریبانی که فهرستی از ویژگی‌های مثبت و مطلوب را در خود پرورش داده و به آن پایبند باشند. همچنین اخوان مریبان دین‌مداری را در نظر می‌گیرند که نسبت به کار خود متعهد باشند و اعمال و رفتارشان مطابق با موازین اسلامی باشد.

راهکار عطف و توجه به آخرت: اخوان‌الصفاء از ویژگی‌های انسان عاقل را آخرت‌گرایی می‌دانند، و دنیا را به‌عنوان منزلگاهی در نظر می‌گیرند که باید از آن برای آخرت توشه برداشت، چراکه آخرت برتر از دنیاست و انسان عاقل همواره در جستجوی آخرت بوده و از گرایش به دنیا می‌پرهیزد. و از آنجایی که بسیاری از مشکلات آموزشی و پرورشی از حب دنیا سرچشمه می‌گیرد، ایمان به معاد می‌تواند تأثیر بسیار عمیقی در اعمال و رفتار درست مریبان و متریبان برجای گذارد.

راهکار خودشناسی: اخوان به خودشناسی و آشنایی با خود بیشتر از هر چیزی تأکید می‌کنند و آن را به‌عنوان آغاز و گشایش همه دانش‌ها می‌شمارند. از منظر اخوان‌الصفاء خودشناسی راهی برای خداشناسی است و انسان باید قبل از شناخت هر چیزی، ابتدا خود را بشناسد و در جهت تهذیب روح بکوشد، چراکه از نگاه اخوان شناخت خود، مقدم بر شناخت هر علمی است. لذا تا زمانی که انسان نتواند شناخت درستی از خود و استعدادهايش به دست آورد، نمی‌تواند از آنها به‌درستی و در مسیر حق گام بردارد. از این رو خودشناسی راهی برای حل مشکلات و چالش‌های تعلیم و تربیت است.

واژگان کلیدی: تربیت، عقل، تربیت عقلانی، اخوان‌الصفاء، چالش‌ها، نظام تعلیم و تربیت.

استناد: محمدحسین نادی، محمد نجفی، سید مهدی امام جمعه (۱۴۰۳)، «تجدید تجربه‌ی تربیت عقلانی اخوان‌الصفاء به‌عنوان راه برون رفت از چالش‌های موجود در نظام تعلیم و تربیت»، مجله تربیت اسلامی، ۱۹ (۵۰)، صص ۸۷-۱۰۲.

۱. مقدمه

تربیت در اصطلاح تعریف واحدی ندارد، بلکه دانشمندان تربیتی و فیلسوفان هر کدام با توجه به دیدگاه و نگرش خود در زمینه‌ی هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و به طور کلی فلسفه تربیتی خویش، تعاریفی از آن را ارائه داده‌اند. شهید مطهری تربیت را پرورش استعدادهای درونی بالقوه و به فعلیت رساندن آنها دانسته است. (مطهری، ۱۴۰۲، ص ۶). برخی دیگر تربیت را پرورش استعدادهای مادی و معنوی و هدایت آنها به سوی کمالاتی دانسته‌اند که خدا در وجود آدمی قرار داده است. (صانعی، ۱۳۸۰، ص ۱۱). مفهوم عقل از دیرباز مورد بحث دانشمندان مسلمان و غیرمسلمان واقع شده و تحولات بسیاری به خود دیده است و به دلیل کثرت آراء، تقریباً توافقی درباره مفهوم و تعریف آن وجود نداشته است. چالشی بودن مفهوم مذکور در اندیشه‌های فلسفی نمود بیشتری داشته است. همچنانکه مفهوم‌یابی عقل نزد صاحب‌نظران مسلمان، مانند امام خمینی «قوه عاقله و روحانیه‌ای است در انسان که به حسب ذات، مجرد و به حسب فطرت، تمایل به خیرات و کمالات دارد و داعی به عدل و احسان می‌باشد». (خمینی رحمته‌الله، ۱۴۰۰، ص ۲۱). از منظر علامه طباطبایی، عقل قریب به معنای لغوی، قوه‌ای است در باطن انسان که در سایه‌ی آن خوبی و بدی و حق و باطل را تشخیص می‌دهد (طباطبایی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۳۷۱).

مفهوم دیگر تربیت عقلانی است. تربیت عقلانی فعالیتی است منظم و هدفمند در جهت شکوفاسازی نیروی فکر و اندیشه متربی بر اساس اصول حاکم بر فرایند تربیت و با استفاده از روش‌های مناسب تربیتی؛ به گونه‌ای که خود متربی با فکر و اندیشه خویش چیزی را بشناسد، باور کند، تصمیم بگیرد و به آن عمل نماید. (احسانی، ۱۳۹۴، ص ۳۹). برخی تربیت عقلانی را مجموعه‌ای از رفتار و با تأثیرات عمدی و هدف دار انسان (مربی) بر انسان دیگر (متربی) به منظور توسعه و رشد نیروی عقلانی می‌دانند (داودی، ۱۳۹۰، ص ۱۳).

تربیت عقلانی و ابتناء به عقلانیت در واقع حرکت به سمت پرورش مبتنی بر عقل بوده است. بدین سان عقل و رسمیت بخشی به عقلانیت به تربیت جهت می‌دهد و تربیت را در سایه سار عقل معنای دیگر می‌بخشد. معنایی که امروزه به نظر می‌رسد در تعاریف اسناد رسمی اندکی مغفول واقع شده است. از این منظر رفتن به سمت نگرش عقلانی و استوار ساختن نگرش مذکور بر انگاره‌های تربیتی ضرورتی انکارناپذیر است. مسأله‌ای که پژوهش حاضر نیز بدان اهتمام داشته و سعی در بازسازی و بازتعریف تربیت عقلانی در رویکرد اخوان‌الصفا دارد. همچنین محقق معتقد است تجدید تجربه‌ی مذکور برون رفتی برای چالش‌های تربیتی امروزین ماست. چالش‌هایی که در نتیجه‌ی روی برتافتن از جنبه‌های عقلانی در تربیت بروز و ظهور یافته و متریبان را با مشکلاتی چند مواجه ساخته است. بنابراین در پرتو رویکرد مذکور می‌توان به تربیت عقلانی اندیشید و بدین معنا که اغلب مردم به ویژه نسل جوان به شایستگی در مسیر هدایت و شناخت فضایل و ردایب از میزان عقل خویش استفاده نمایند و عنصر عقل و عقلانیت را در مسیر زندگانی به کار ببرند. اگر آنان از عقل خود به خوبی بهره گیرند و مسائل را ارزیابی کنند و آن را معیار سنجش قرار دهند، از بروز خطا و اشتباهات احتمالی مصون می‌مانند. مصادیق بارز جامعه‌ای که از عقلانیت و عقل‌ورزی تهی گشته است در بحران‌های اجتماعی به منصفی ظهور می‌رسد که عمده‌ترین این بحران‌ها مواردی از قبیل؛ بحران‌های ناشی از اجتماعی زیستن و خشونت‌های حاضر در جامعه نظیر کودک‌آزاری، نزاع‌های موجود خیابانی و اجتماعی، نزاع‌های موجود در خانواده‌ها، خشونت‌های اجتماعی، بحران اعتیاد، بحران آب، زیست بوم، بحران کودکان کار، بحران‌های مربوط به عدم استفاده‌ی صحیح از فضای مجازی و رسانه‌های ارتباطی و مواردی از این قبیل که متأسفانه در جامعه‌ی کنونی ما مشاهده می‌شود. این بحران‌ها و مهم‌ترین بحران فروپاشی بنیادهای اخلاقی در جامعه از جمله مصادیق بارزی است که در نتیجه‌ی دوری گزیدن از عقل و تربیت عقلانی به منصفی ظهور رسیده است. بنابراین زیست مبتنی بر اخلاق و عقلانیت ضرورت زندگی امروزین ماست. از این جهت برای رفع این معضلات، توجه به گذشته‌ی خود یعنی تربیت عقلانی و آن تربیتی که مبتنی بر آموزه‌های تربیتی اخوان‌الصفا هست محتمل است که بتواند گرهی از کار فروبسته‌ی نظام تعلیم و تربیت امروزی را باز گشاید. برای این هدف مهم، پژوهشگر به دنبال راه حلی برای مسائل موجود، معتقد است تربیت عقلانی و عقل‌ورزی آنچنان که در متون اسلامی بر آن تأکید شده است می‌تواند گشایشی برای حل مشکلات نظام تعلیم و تربیت امروز باشد. از این منظر استنتاج اندیشه‌های مبتنی بر عقل نزد اخوان‌الصفا می‌تواند راهکار مناسبی برای اهداف پژوهش حاضر فراهم آورد. برای اشاره به موضوع و مسأله‌ی پژوهش مروری بر اندیشه‌های حکمی اخوان‌الصفا ضروری است.

در گزارش حنا فاخوری اخوان گروهی هستند که صفا و صداقت و قدس و طهارت، ایشان را گرد هم آورده است (۱۳۸۱). گزارش های تاریخی اندیشه های این گروه را چنین شرح داده است. این گروه هدف خود را تنزیه و تزکیه روحی و به دست آوردن تطهیر نفسانی، ناظر بر کسب آمادگی برای نیل به زندگی جاویدان و حیات باقی قرار داده است (القرایی، ۱۳۸۹، ص ۱۴۹).

عقل در اندیشه اخوان الصفا به دو معنا به کار می رود: یکی، معنایی است که فلاسفه به آن اشاره کرده اند و آن عبارت است از این که عقل، اولین موجودی است که خداوند متعال آن را خلق و اختراع کرده و جوهر بسیط روحانی است که به سایر موجودات احاطه روحانی دارد. در معنای دوم، عقل مفهومی است که عموم مردم از آن درک می کنند و آن عبارت است از قوه ای از قوای نفس انسانی که ویژگی آن تفکر و اندیشه و نطق و تمییز و صنایع و مشابه آن است. (رسائل، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۱۹۱).

اخوان در جلد ۳ صفحه ۴۷۳، تربیت عقلانی را از قوه به فعل رساندن نهاده های سرشتی انسان می دانند و تصریح می کنند که عالمان علامه بالفعل و متعلمان، علامه بالقوه اند و تعلیم چیزی نیست مگر به فعلیت رساندن آنچه بالقوه است، و یادگیری هم رسیدن از قوه به فعلیت است، با این حال گام مهم در تربیت عقلانی از منظر اخوان الصفا تهذیب و تزکیه نفس است. بنابراین انسان کامل محصول تربیتی اخوان الصفا است و دارای اصالت، مومن، عالم، صوفی، عارف، زیرک، متقی، کاشف اسرار، مهربان، معتدل و... است.

حال با این اوصاف ما در نظام تعلیم و تربیت با چالش های عمیقی مواجه هستیم، یکی از مهم ترین چالش های پیش روی نظام تعلیم و تربیت تقدم بعد آموزشی بر تربیت است. همه می دانیم که طبق نص صریح قرآن، تزکیه بر تعلیم مقدم است. مرحوم امام خمینی رحمته الله علیه در رابطه با اهمیت تربیت و تزکیه نفس نسبت به آموزش می فرماید: «انسان با علم درست نمی شود، تزکیه می خواهد (یزکیمه). این بیان قرآن است که تزکیه مقدم است بر همه چیز». (امام خمینی رحمته الله علیه، ۱۳۸۹، ج ۱۹، ص ۱۳۴).

متأسفانه یکی از مشکلات اساسی که جامعه ی انسانی و خصوصاً جوامع مسلمان با آن روبرو هستند پدیده ی «دین گریزی» است که آسیب هایی جدی برای خانواده ها و خصوصاً جوانان به بار آورده است و باعث بی عقیدگی مذهبی و مخالفت با دین و مذهب گردیده است در حالی که دین امری فطری است و با طبیعت انسان تطابق دارد. (یزدانی و پاسبان کومله، ۱۳۹۵).

همچنین، از دیگر مشکلات و چالش های پیش روی تعلیم و تعلم به کارگیری افرادی در امر تعلیم و تربیت است که دارای تعهد اسلامی و تخصص نبوده که می تواند خسارات جبران ناپذیری به بار آورد. بدون تردید در جریان سازندگی جامعه، ما به افراد متعهد و متخصص نیاز داریم. (شریعتمداری، ۱۳۹۸، ص ۱۷). آموزش و پرورش ما در بسیاری از موارد، کسانی را در سمت معلم دینی، به کار گماشته که به علت ناپختگی و رفتار نامناسب و نیز، عدم بینش و شناخت کافی از دین، موجبات یأس، افسردگی و نفرت دانش آموزان را نسبت به مسائل دینی فراهم آورده (محمدی، ۱۳۸۲، ص ۳۲۲-۳۲۳).

با این حال یکی دیگر از چالش های نظام تعلیم و تربیت موجود، این است که ما از متعلمانی با قابلیت ها و ظرفیت های متفاوت انتظاری یکسان داشته باشیم و برای همه ی آنها از یک شیوه استفاده کنیم. یکی از بزرگترین خطاها در زمینه ی پرورش، مخصوصاً پرورش دینی یکسان سازی هست. عدم توجه به وسع دانش آموزان، باعث دلزدگی و انزجار متریان می شود، از این رو جان لاک مربی انگلیسی، توصیه کرده بود که «با هر شاگرد همچون فردی متمایز از دگران رفتار شود و روش مناسب برای تعلیم او با کمال دقت تعیین گردد» (شکوهی، ۱۴۰۱، ص ۱۹۰). او می نویسد: «از این عقیده شوم که همه ی اطفال باید یکسان تربیت شوند، چنان چون از طاعون بپرهیزیم». (همان)

یکی دیگر از چالش هایی که در مسیر تعلیم و تربیت دانش آموزان قرار دارد، بی توجهی خانواده ها به تعلیمات دینی است، چرا که دانش آموزان بیش از هر کس با والدین خود در ارتباط هستند و آنها را الگوی خویش قرار می دهند و مفاهیم مذهبی را از آن ها یاد می گیرند، لذا بسیاری از خانواده ها به دلیل باورهای نادرست و عدم تشویق فرزندان برای شرکت در مراسم مذهبی و انجام واجبات و ترک محرمات، و بدگویی از مبلغان و معلمان دینی زمینه دین زدگی و بی اعتقادی فرزندان خود را فراهم می کنند. بنابراین باید درباره ی فرزند سنت شود که والدین تربیت او را برعهده گیرند. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۱۳۹۸، ص ۳۵۴).

لذا با توجه به چالش های موجود ضرورت تجدید (دوباره رجوع کردن) به مفهوم تربیت عقلانی اخوان الصفا احساس می گردد، این تربیت عقلانی می تواند راهی برای برون رفتن از چالش های مربوط به خلاء عقلانیت در نظام تعلیم و تربیت موجود باشد، در نتیجه ما به

عنوان مربی تربیتی باید ناظر به تربیت عقلانی اخوان الصفا، به ارائه راه حل‌های این برنامه مبتنی بر عقل پردازیم، بنابراین با مراجعه به پیشینه موجود (تا جایی که پژوهشگر به آن دسترسی داشته است) می‌توان در این زمینه تنها به چند مورد از تحقیقاتی که در برخی از زمینه‌های نزدیک به این موضوع صورت گرفته است اشاره کرد، نوروزی و براتی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای تحت عنوان تبیین مراحل تربیت عقلانی مبتنی بر مراتب نفس از منظر ملاصدرا به این نتیجه دست یافتند که صدرا عقل را به‌عنوان یکی از آخرین مراتب نفس شناخته و آن را دارای دو قوه علامه و عماله می‌داند. سپس مراحل تربیت عقلانی بر مبنای مراتب نفس به پنج مرحله: پیش‌مقدماتی، مقدماتی، تمهید، اعتدال و استعلا، تقسیم و تبیین شد.

فیاض (۱۴۰۰) در پژوهشی تحت عنوان معنایابی و کاربردهای تربیت عقلانی در قرآن کریم به استخراج کاربردهای تربیت عقلانی در قرآن مجید پرداخت.

عشوری و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای تحت عنوان تحلیل مبانی، اهداف، اصول و روش‌های تربیت عقلانی از منظر شهید مطهری برای نظام تعلیم و تربیت رسمی، به استخراج مبانی، اصول و اهداف تربیت عقلانی از منظر شهید مطهری به منظور بهره‌گیری در تعلیم و تربیت می‌پردازند.

این پیشینه نو بودن موضوع مورد بررسی را نشان می‌دهد، زیرا مقالات ارائه شده تا حدودی به این موضوع شبیه است، اما در واقع با آن فرق دارد، چرا که تاکنون به بررسی تربیت عقلانی اخوان الصفا و راهکارهای این تربیت عقلانی جهت رفع چالش‌های نظام تعلیم و تربیت نپرداخته است.

از این رو این پژوهش به دنبال پاسخگویی به سوالات زیر است:

۱. تربیت عقلانی از دیدگاه اخوان الصفا چیست؟

۲. راه‌کارهای برون رفتن از چالش‌های نظام تعلیم و تربیت موجود با توجه به تربیت عقلانی اخوان الصفا چیست؟

۲. روش پژوهش

پژوهش حاضر کیفی است و با رجوع به کتابخانه به بررسی و ارزیابی اسناد و متون پرداخته است. این پژوهش را می‌توان از جمله پژوهش‌های فلسفه تعلیم و تربیت دانست چرا که ابتدا فلسفه تربیت عقلانی اخوان الصفا را بررسی کرده و سپس به تأمل و استنتاج دلالت‌های تربیتی آن می‌پردازد. در پژوهش کنونی با مطالعه منابع گوناگون در قالب استخراج، تجزیه و تحلیل و طبقه‌بندی متون در آثار اخوان الصفا، به ویژه رسائل اخوان الصفا، پیرامون تربیت عقلانی و استخراج دلالت‌های تربیتی آن صورت گرفته است. پژوهشگر سعی در تفسیر و تفهیم مطالب استخراج شده و تبیین آنها دارد، و در نهایت در پایان در این تحقیق، با ارائه نتیجه‌گیری، حاصل این بررسی بیان شده است. روش به کار رفته در بررسی پاسخ به سوالات پژوهش، روش توصیفی-تحلیلی است، که با استفاده از منابع مکتوب صورت می‌گیرد. در این پژوهش فلسفه تربیت عقلانی اخوان الصفا به عنوان مبنایی برای تربیت عقلانی و معنوی انسان در نظر گرفته می‌شود، در این راستا از روش تحلیل محتوای کیفی مفهومی برای مشخص شدن فلسفه تربیت عقلانی اخوان الصفا و بررسی دلالت‌های تربیتی آن استفاده می‌شود.

۳. یافته‌های پژوهش

۳-۱. مفهوم تربیت عقلانی از دیدگاه اخوان الصفا

بحث درباره‌ی عقل و تربیت عقلانی از دیر باز مطرح بوده و می‌توان گفت پیشینه آن به درازنای تاریخ حیات بشر است. سخنانی را که به صورت علمی و تقریباً نظام یافته درباره عقل و عقلانیت و رشد آن گفته‌اند، از زمان فیلسوفان یونان باستان می‌توان ردیابی کرد. سقراط نخستین کسی بود که با استفاده از روش پرسش و پاسخ، به پرورش مبتنی بر نیروی عقل پرداخت. از این نظر عقل در اندیشه‌ی بشر مورد توجه و تأمل قرار گرفت. پس از او شاگردانش مسیر وی را ادامه دادند و مسأله‌ی تفکر و عقلانیت را در برنامه‌های اصلی آموزش خود قرار دادند. این مطلب از آثار افلاطون و ارسطو به خوبی قابل پیگیری و مشاهده است. ارسطو با روش قیاس و برهان و جدل به بالندگی هر چه

بیشتر عقل اهتمام ورزید که تا امروزه شیوه او در منطق و بیان مورد استفاده اهل علم و جویندگان حقیقت معرفت است (نقیب‌زاده، ۱۳۹۱، ص ۱۴-۳۲).

قبل از پرداختن به مفهوم تربیت عقلانی از منظر اخوان الصفا لازم است در ضرورت عقل و عقلانیت مباحثی مطرح شود. بحث کنونی ناظر به مشکلات و مسائلی است که در حال حاضر جامعه‌ی انسانی با آن مواجه است. مسائلی که عمدتاً سطوح مفهومی را پشت سر نهاده و دامنه‌ی مصداقی پیدا کرده است. به تعبیری چالشی که از منظر تعلیم و تربیتی میان نظر و عمل به وجود می‌آید. چنانکه باقری معتقد است؛ شکاف میان نظریه و عمل از مشکلات علم تعلیم و تربیت در دوران معاصر است (باقری، ۱۳۹۲).

با این توصیف کاربردی کردن عقل، مسأله‌ی مهم نظام تعلیم و تربیت کنونی ماست و تربیت عقلانی در واقع قدم نهادن در مسیر عمل و فاصله گرفتن از نگاه و نگرش نظری صرف است. از طرفی دیگر، سابقه به کارگیری عقل نزد بشر به درازنای تاریخ زیسته‌ی او بر می‌گردد. همچنین، در این سیر تاریخی اندیشمندان و فلاسفه همواره با تأکید بر عقل و عقلانیت انسان‌ها را دعوت به اندیشیدن نموده‌اند. ضرورت دیگر نگاه و نگرش دینی است، چنانکه اهتمام امر دینی در دعوت و تأمل به عقل و عقل‌ورزی در اندیشه و عمل است. روایاتی که دعوت به عقل و عقلانیت را لازمه‌ی زیست فکری و معنوی بشر دانسته و رمز رستگاری و نجات را در بهره‌مندی از عقل و تفکر می‌داند، لذا دعوت به اندیشه و تعقل اگر نگوییم لب دین لافل سخت هسته اصلی دین مبین و شارع مقدس بوده است. با این اوصاف ضرورت اندیشیدن و تعقل و به کار بردن عقل در امور روزمره خصوصاً نظام تعلیم و تربیت، از منظر تربیتی مسأله‌ی پژوهش حاضر است. ضرورتی که به زندگی در پرتو عقل معنا می‌دهد و جهت فلاح را برای متریبان رقم می‌زند. پژوهشی که ناظر به تربیت عقلانی و بهره‌گیری از رویکرد اخوان الصفا به این مقوله تعریف و ترسیم می‌شود.

اخوان الصفا در نوشته‌های خود از گونه‌های مختلف تربیت دینی، اخلاقی، سیاسی، عرفانی و عقلانی سخن گفته و همه را مکمل یکدیگر دانسته، اما تربیت عقلانی را در کانون توجه خود قرار داده‌اند، زیرا با تربیت نیروی عقل، نفس به کمال خواهد رسید و فرد به کمال واقعی و سعادت ابدی رهنمون می‌شود: «والرئیس الواحد هو العقل» (رسائل، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۲۹۵). با این حال، گام مهم در تربیت عقلانی از دیدگاه اخوان الصفا، تزکیه و تهذیب نفس است چنان که اخوان الصفا می‌نویسد: انسان خردمند چون جان خود را در این جهان روشن بیند، و آنرا از ناپاکی شهوت‌ها و گناهان بیالاید، و در این جهان پارسایی پیشه کند، همواره در مفارقت تن، چیزی مانع نمی‌شود که به آسمان پرواز کند، و در بهشت داخل گردد و در آنجا با فرشتگان زیست کند (رسائل، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۱۲۱).

اخوان الصفا از جمله اندیشمندان اسلامی است که اهتمام ویژه‌ای به تربیت عقلانی در پرتو آموزه‌های دینی داشته‌اند، از منظر این اندیشمندان تربیت یعنی حرکت از قوه به فعل یا حرکت از امکان به وجود. تعلیم و تربیت تلاش (معلمان) برای پرورش و ارتباط با دانش آموز است. همچنانکه در این مسیر انگاره‌های جدید تعلیم و تربیت ناظر بر تعامل با فراگیر از سوی مربیان تأکید شده است. اخوان در جلد ۳ صفحه ۴۷۳، تربیت عقلانی را از قوه به فعل رساندن نهاده‌های سرشتی انسان می‌دانند و تصریح می‌کنند که عالمان علامه بالفعل و متعلمان، علامه بالقوه‌اند و تعلیم چیزی نیست مگر به فعلیت رساندن آنچه بالقوه است، و یادگیری هم رسیدن از قوه به فعلیت است. ناظر بر این مبنا وظیفه معلم به روزرسانی استعدادها و مهارت‌های بالقوه فراگیران است. بدین ترتیب می‌توان گفت که آموزش کنش و واکنش بین دو قطب تربیت، یعنی بین معلم و متعلم است.

۴. کاربست عملی نظریه‌ی اخوان الصفا در تربیت عقلانی با هدف گشایی از چالش‌های موجود نظام تعلیم و تربیت

۴-۱. تلفیق علم و عمل

روان‌شناسان تغییر رفتار از طریق تجربه را یادگیری تلقی می‌کنند. از دیدگاه آنها کسی که علمی را فراگیرد و تنها هدف او به خاطر سپاری و حفظ آن علم باشد او در واقع آن را یاد نگرفته است، از این‌رو یادگیری واقعی زمانی صورت می‌گیرد که خود را در عمل نشان دهد و منشاء تغییر رفتار شود. بنابراین تغییر رفتار هدفی است که در نگرش‌های اخیر روانشناسی دنبال می‌شود.

تبعیت از منش مربی و نه روش او جنبه‌ی غالب تربیت، نزد فراگیران است، به سخن دیگر اگر معلم درباره‌ی روح علمی یا قضاوت منطقی بحث کند اما در عمل فاقد روح علمی در اظهارنظرهای خود باشد، شاگردان بیشتر تحت تأثیر نحوه‌ی اظهارنظر او قرار می‌گیرند تا گفتار او، از لحاظ تربیتی کردار معلم بیشتر از گفتار او در آموزش موثر است. (شریعتمداری، ۱۳۹۸، ص ۱۶۹). انسان به منزله‌ی «عامل» رویکرد ویژه‌ای به انسان دارد که طبق آن، آدمی مظهر «عمل» است و می‌توان رفتارهای او را عمل دانست. (باقری، ۱۳۹۲).

اخوان در آثار و رسالات خود همواره به علم‌آموزی و عمل به آموخته‌ها تأکید فراوان داشته و اشاره می‌کنند که: علم موجب بیم‌وقربت و دلیل راه و سلاحی علیه دشمنان است و زیور به شمار می‌آید، موجب ترفیع انسان است، چراغ دیدگان و توان ابدان و نردبان بندگان در راه کمال است، و نیز علم وسیله پیروی و عبادت و تشخیص خوب و بد و راهنمای عمل است. (رسائل، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۳۴۷).

علم، رسیدن به لذایذ اخروی را امکان‌پذیر می‌کند و افعال انسان را پاک و حکیمانه می‌سازد. علم باعث مهتری اهل آخرت بر دیگر انسان‌ها است. (همان، ص ۳۳۹).

اخوان درباره‌ی متعلم نیز می‌گویند که خواهنده علم به هفت ویژگی نیازمند است: سوال و صمت، استماع، تفکر، عمل به آموخته، راستی را از خویش خواستن. متعلم همواره باید به یاد داشته باشد که علم او از نعم الهی است، و باید ترک اعجاب و شگفتی نسبت به کارهایی که نیک انجام می‌دهد، بکند. (همان، ص ۳۲۴).

لذا با توجه به افکار و اندیشه‌های اخوان‌الصفاء در این خصوص چنین برداشت می‌شود که اخوان علمی را مدنظر دارد که همراه با عمل باشد چرا که علم واقعی علمی است که در میدان عمل محک خورده باشد. از این منظر رفتن به سمت آموزه‌های مبتنی بر عمل ضرورت بنیادین تربیت رسمی است. آموزه‌هایی که برای فراگیر جنبه‌ی یادگیری و تجربه داشته باشد و هدایت‌گر او در مسیر زندگی واقعی باشد. به عبارت دیگر آموزش، پلی برای تمرین در زندگی واقعی فراگیر تمهید نماید.

۲-۴. تهذیب نفس

تزکیه به از بین بردن ناپاکی‌ها از نفس توجه می‌کند و رشد و نمو و کسب شایستگی و طهارت و پاکی از لوازم آن است؛ (مصطفوی، ۱۳۷۱، ج ۴، ص ۳۵۴). بنابراین تزکیه امری وجودی است، به معنای رساندن چیزی به آخرین مرحله کمال مادی و معنوی آن. در این صورت است که انسان به رشد عقلی و اخلاقی دست می‌یابد. منظور از تزکیه نفس پالودن آن از هواها، آلودگی‌ها، و سوسه‌های شیطانی و نظایر آن است تا پس از پالایش این امور به پرورش آن پردازد. انجام این سلوک، موجب رشد همه جانبه‌ی ابعاد وجودی انسان و تسهیل به کمال مطلوب اوست.

اخوان‌الصفاء معتقدند که هدف آموختن دانش‌ها، تزکیه نفس و تهذیب اخلاق و آمادگی برای زندگی در جهان دیگر است. (رسائل، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۲۵۸) به گونه‌ای که، برخی دانش‌ها نسبت به دیگران ارجمندتر و برتر هستند و شناخت خدا، جوهر نفس و... از جمله این دانش‌ها هستند. اخوان باور دارند که این گونه دانش و شناخت ویژگی صاحبان عقل برتر و حکمت فلسفی است و برای همه انسان‌ها به دست نمی‌آید. به علاوه، این گونه دانش و شناخت آخرین مرتبه‌ای است که انسان پس از فرشتگان به آن دست می‌یابد.

همچنین اخوان‌الصفاء می‌نویسد: انسان خردمند چون جان خود را در این جهان روشن بیند، و آن را از ناپاکی شهوت‌ها و گناهان بیالاید، و در این جهان پارسایی پیشه کند، هم‌را در مفارقت تن، چیزی مانع نمی‌شود که به آسمان پرواز کند، و در بهشت داخل گردد و در آنجا با فرشتگان زیست کند (رسائل، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۱۲۱). از این رو اخوان‌الصفاء با استفاده از شیوه تزکیه نفس، آلودگی‌هایی که عقل را مکدر کرده و به عنوان چالشی در مسیر تربیت دینی متریان قرار دارد، محیط پیرامون عقل را پاک نموده و به آن قدرت تشخیص می‌دهند.

اهمیت پرداختن به تزکیه‌ی نفس یکی از مباحث مطرح شده نزد اخوان هست که در تعلیم و تربیت نیز به کار گرفته می‌شود. آنها معتقد بودند که تزکیه نفس، بهبود اخلاق و ارتقاء فضیلت‌های انسان را فراهم می‌کند و این رشد و تکامل معنوی و اخلاقی، در نهایت منجر به کسب سعادت انسان خواهد شد. به عبارت دیگر، اخوان‌الصفاء تلاش کردند تا تعلیم و تربیت را در چارچوب تزکیه نفس قرار دهند و این را به

عنوان یکی از مهم ترین وظایف تعلیم و تربیت در نظر گرفتند. از این رو، تعلیم و تربیت به عنوان یک فرآیند دائمی و مستمر برای بهبود اخلاق و فضیلت های انسان در دیدگاه اخوان الصفا بوده است.

۴-۳. تفاوت های فردی به مثابه نقطه ی آغاز

آدمیان از نظر توانایی جسمی، عقلی، هوش و خرد، علایق و سلیق با یکدیگر تفاوت دارند، یکی باهوش است و دیگری کم خرد، یکی به ادبیات علاقمند است و دیگری به ریاضی، یکی متقاضی حرفه ی معلمی است و دیگری متقاضی حرفه ی پزشکی، یکی خطاط است و دیگری نقاش، و روحیه ی هر کسی با علم و حرفه ای ویژه متناسب است.

همچنین گاهی طبیعت بعضی، از دانش ها و صناعات مختلف گریزان است. لذا دیده می شود که والدین آنها با تلاش و خرج هزینه در پی آن اند که ایشان را با علم و ادب تربیت کنند، اما به نتایج مطلوبی دست پیدا نمی کنند. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸، ص ۳۴۱). اقوام گوناگون و گروه های متفاوت مردم، از نظر توانایی و قدرت یادگیری برابر نیستند با این حال، روش آموزش هر یک با بقیه ی افراد فرق دارد. (فارابی، ۱۳۶۶، ص ۸۵).

معلمان باید نسبت به اختلافات فردی یادگیرندگان با احترام برخورد کنند و در یادگیری مطالب درسی هرگز دانش آموزان را به رقابت با یکدیگر وادار نکنند و از یکسان بار آوردن آنها بپرهیزند. اگر معلمان به تفاوت های فردی فراگیرندگان توجه کنند تقریباً می توان مطمئن شد که در هر کلاس همه آنان به اهداف و استانداردهای ملی آموزشی دست می یابند.

اخوان الصفا در رسائل به تفاوت های فردی فراگیران توجه کرده و آن را رعایت کرده اند، به این معنا که هر فرد دارای ویژگی های ویژه خود است و برای تحقق تعلیم و تربیت بهتر باید این تفاوت ها را در نظر گرفت و به آن ها توجه کرد. اخوان به تفاوت های فردی در فراگیرندگان و نیز تأکید آنان بر رعایت این تفاوت ها اهتمام داشته اند. امری که می تواند رهیافتی برای برنامه درسی - آموزشی واقع شود و به صورت عملیاتی در مدارس به کار گرفته شود. بحران استانداردسازی و به انقیاد در کشیدن فراگیران یکی از موانع و تهدید جدی برای عدم درک تفاوت های فردی فراگیران است که تحت تأثیر فشار ناشی از کنکور و تزریق عنصر رقابت نافی اهداف مذکور بوده است. مبتنی بر این اصل هر فرد دارای ویژگی ها و تفاوت هایی است که می تواند بر روی یادگیری و استعداد او تأثیر بگذارد و بنابراین برنامه آموزشی باید به گونه ای باشد که این تفاوت ها را در نظر بگیرد. اخوان الصفا با اشاره به آبخورهای تفاوت افراد در یادگیری و گرایش به علوم و صنایع، به این نکته اشاره می کنند که این تفاوت ها باید در نظر گرفته شوند تا برنامه آموزشی موفقیت آمیز باشد. همچنین، آنان تأکید می کنند که باید با مخاطبان گوناگون به فراخور گرایش و استعداد آنها سخن بگویند. این نکته نشان می دهد که باید در تعلیم و تربیت، به تفاوت های افراد توجه شود و به فراخور گروه ها و شخصیت ها، رویکرد و برنامه های متفاوتی داشته باشیم. (رسائل، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۳۳۶، ج ۳، ص ۲۹۹).

۴-۴. اهتمام به نقش خانواده

خانواده از عوامل اصلی تعلیم و تربیت است و اعضای آن هر یک در پرورش نوزادان و افراد نورسیده به فضای زندگی مشترک نقشی به سزا دارند؛ به خصوص پدر و مادر به عنوان ارکان اصلی نظام خانواده، نقش تربیتی افزون تر و وظایف بیشتری برعهده دارند. همان گونه که خانواده عامل تربیت جسمانی، اعتقادی، عاطفی و اخلاقی فرزندان است، در پرورش عقلانی آنان نیز موثر است. چرا که همسر زیرک و باهوش در فراز و فرودهای زندگی همکار و هم فکر شوهر است و در سراسر زندگی مشترک به او یاری می رساند و به رشد و ترقی مادی و معنوی و دینداری فرزندان کمک می کند. از این رو مطابق با سند تحول بنیادین خانواده یکی از ارکان تربیت است و به نقش مهم خانواده در ایفای نقش تربیتی متناسب با اقتضانات جامعه اسلامی تأکید می شود و افزایش میزان مشارکت خانواده ها در فعالیت های آموزشی و تربیتی مدرسه مورد توجه قرار می گیرد. (سند تحول، ۱۳۹۰). بر مبنای آنچه از سوی اخوان الصفا بیان شده است؛ این گروه به رشد کودک در خانواده بسیار اهمیت می دهد و در مسیر تربیتی روش هایی را توصیه می کند؛ اخوان الصفا معتقدند که خشت نخست برای تربیت کودک در خانواده قرار دارد و باید در دوران بارداری و شیردهی، مادر به نوع و چگونگی تغذیه خود توجه کند تا به سلامت و رشد کودک کمک کند.

آنها همچنین معتقدند که چهار مقوله شخصیتی، اخلاق، عقاید معارف، رفتار در خانواده و همچنین برادر و خواهر، در تربیت کودکان در خانواده بسیار مهم است. بنابراین یکی از روشهای تربیتی اخوان الصفا به مفاهیم تربیتی و خانواده‌ای در فرهنگ و تفکر اسلامی مرتبط می‌شود. اخوان الصفا بر این باورند که خانواده باید به عنوان یک نهاد پایه‌ای در جامعه، به تربیت فرزندان اهتمام کند. آنها تأکید می‌کنند که پدر و مادر باید در تربیت کودکان با همکاری و تعاون همراه باشند و هر کدام نقش و وظیفه خود را انجام دهند. به علاوه، اخوان الصفا معتقدند که برای تربیت کودکان در خانواده، باید از روش‌هایی مانند نماز، زکات، روزه، و همچنین تلاوت قرآن استفاده کرد تا کودکان در فضایی پاک و مطهر تربیت شوند. به طور کلی، اخوان الصفا در بررسی نقش خانواده در تربیت کودکان، بر این باورند که تربیت کودکان به شیوه‌ای موثر و صحیح، می‌تواند در کاهش مشکلات اجتماعی و اختلافات افراد در جامعه مؤثر باشد. از این رو، اهمیت ویژه‌ای به تربیت کودکان در خانواده داده شده است. (رسائل، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۹۳، ج ۲، ص ۳۲۱).

براین اساس خانواده از عوامل مهم اثرگذار در تربیت عقلانی انسان است و باید در تشکیل آن با دقت عمل کرد و همسری برای زندگی برگزید که به لحاظ دین و ایمان و عقل و هوشمندی در سطح بالایی قرار داشته باشد و بتواند فرزندان شایسته از نظر هوشمندی تربیت کند تا منشاء خیر و صلاح و مصدر خدمت به مسلمانان شود.

۴-۵. اهمیت تخصص‌گرایی

معلم نقشی ویژه و اساسی در پرورش و رشد توانایی‌های فکری و رفتاری فراگیران دارد؛ زیرا آموزگار در ارتباط مستقیم و رودر با دانش‌آموزان است و اغلب وقت آنان را در اختیار دارد. به اعتقاد روان‌شناسان تربیتی، شالوده و پایه فکر و اندیشه و باور دانش‌آموزان در مدرسه شکل می‌گیرد؛ از این رو معلمان و مربیان باید به‌کوشند با به‌کارگیری مناسب‌ترین روش‌های تربیت به شاگردان کمک کنند تا خود را بشناسند و استعدادها و نیازها و مصالح خود را تشخیص دهند و گرایش‌ها و غرایز خویش را تحت نظر و کنترل نیروی عقل و خرد درآورند. قابل ذکر است که در سند تحول بنیادین جذب و تربیت معلمانی مستعد، آگاه و متعهد به عنوان یک راهکار جهت افزایش کیفیت و کارآمدی علوم انسانی در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی مبتنی بر مبنای دینی، در نظر گرفته می‌شود (سند تحول، ۱۳۹۰). وقتی از تعهد اسلامی صحبت می‌کنیم فردی را باید در نظر آوریم که از حق سخن می‌گوید، از سخن حق اطاعت می‌کند، از هوا و هوس‌های نفسانی پیروی نمی‌کند، رفتار و اعمال خود را با فرامین الهی مطابقت می‌دهد، و موازین اسلامی را می‌شناسد. (شریعتمداری، ۱۳۹۸، ص ۱۷).

براساس آنچه اخوان در رسائل بیان داشته است می‌توان گفت؛ اخوان الصفا باور دارند که معلم یک فرد با علم و تجربه است که با توانایی آموزش و پرورش دانش‌آموزان، به آنها کمک می‌کند تا دانش و مهارت‌های لازم برای زندگی روزمره و شغلی خود را به دست آورند. همچنین، معلم به عنوان یک شاهد اخلاقی و اجتماعی برای دانش‌آموزان عمل می‌کند و می‌تواند با تبیین ارزش‌ها و اصول اخلاقی به دانش‌آموزان کمک کند که به یک شهروند مسئول و اخلاقی تبدیل شوند. اخوان الصفا همچنین بر این باورند که معلم نه تنها باید دارای علم و تجربه کافی باشد، بلکه باید ویژگی‌های خاصی نیز داشته باشد. این ویژگی‌ها شامل مهارت‌های ارتباطی، قدرت تفکر و تحلیل، توانایی رهبری و مدیریت، حساسیت اخلاقی، علاقه به آموزش و تربیت دانش‌آموزان و غیره است. (رسائل، ۱۴۰۵، ج ۳، صص ۱۶۱-۴۸۰، ج ۱، ص ۲۷۱).

در ادامه، اخوان به وظایف معلم نیز اشاره کرده‌اند. آنها معتقدند که وظایف معلم شامل تعلیم و تربیت، راهنمایی و ارشاد، انگیزش و تشویق، اصلاح رفتار و نظم و انضباط، تحلیل و بررسی، و تدوین برنامه درسی است. اخوان همچنین به ویژگی‌های معلمی که شامل دانش و تجربه، اخلاقیات، صبر و حوصله، تعهد، اعتماد به نفس، همکاری و تعامل، و داشتن روحیه‌ی خدمت به جامعه است، اشاره کرده‌اند. اخوان به معلمان توصیه می‌کنند که همواره به بهبود خود و ارتقای دانش و اخلاقیات خود متعهد باشند تا بتوانند بهترین خدمات آموزشی را به جامعه ارائه دهند.

از نگاه اخوان الصفا معلمان و علمای دینی نباید به دنیادوستی و آرزواندیشی مبتلا شوند و باید در مورد موضوعاتی که در آنها خبره نیستند، از گفتن «نمی‌دانم» استفاده کنند، همچنانکه سقراط فیلسوف یونانی توهم دانایی را فروغلتیدن در دام سوفسطائی‌گری دانسته بود و

به مفهوم عمیق کلمه در دوست داری دانش قائل به نمی دانم بود. همچنین، معلمان و علمای دینی باید به یاد داشته باشند که وظیفه شان ارائه دانش و اطلاعات دقیق و علمی است و باید از بیان ادعاهای بی اساس و ناسازگار با واقعیت خودداری کنند. به طور کلی، معلمان و علمای دینی به عنوان پرورش دهندگان و راهنمایان نسل جوان، باید با رفتار و گفتار صحیح و مطلوب، دانش آموزان و مردم را به دنبال آموزش و یادگیری علوم و فنون، هدایت کنند و به عنوان الگویی مثبت در جامعه شناخته شوند.

۴-۶. عطف و توجه به آخرت

مواجهه ی انسان با دنیا و بهره گرفتن از دنیا مناسبات او را معنا می بخشد. بدین معنا که دید مادی به دنیا و حیات زیستی را هدف نهایی قرار دادن عامل انحراف موجود انسانی است. به گونه ای که او فقط دنیا و مادیات را می بیند و برای دستیابی بدان به هر کاری دست می زند. اگر انسان دنیا را هدف اصلی قرار داد، وی را کور می کند و دید او منحصر به زندگی دنیا می شود و اگر دنیا را وسیله رسیدن به هدف دانست، به او بصیرت می دهد؛ (یونس، ۷-۸). بنابراین دنیای مذموم و نکوهیده دنیایی است که هدف اصلی زندگی قرار گیرد و دل بستن به آن عامل شقاوت و گمراهی انسان است. علاقه شدید به دنیا فرد را از آخرت باز می دارد و مانع رشد عقلانی او می شود؛ زیرا ساختار ذهنی انسان به گونه ای است که به هر چه علاقمند و دل بسته است، می اندیشد و به غیر آن اصلا فکر نمی کند؛ به عبارت دیگر نیروی عقل انسان در قالب خاصی حرکت می کند و آنچه را دل بپسندد به سراغ آن می رود و درباره اش می اندیشد و اگر از چیزی تنفر داشته باشد، در آن تعقل نمی کند. رشد عقل در شناخت معاد و اعتقاد به روز رستاخیز تأثیر به سزایی دارد؛ چرا که مهم ترین دلیل اثبات معاد دلیل عقل است و عقل انسان است که ضرورت جهان دیگر را برای بررسی اعمال و پاداش و کیفر ثابت می کند. (ایمانی، ۱۳۷۸، ص ۳۷). علامه طباطبایی می گوید باید بر این باور بود که معاد از نظر عقل امری است ضروری و بازگشت انسان در روز قیامت هم با تمام وجود است. در نتیجه وجودی که دارای مراتب و جهات مختلفی است باید در آن روز بازگردد و درباره ی اعمالش پاسخ دهد. (طباطبایی، ۱۳۹۱، ص ۵۶).

از منظر اخوان الصفا میل به دنیا با رغبت اخروی قابل جمع نیست، پس باید نسبت به دنیا خویشتندار و نسبت به آخرت طالب و راغب بود و از دنیای فانی برای آخرت جاویدان توشه برگرفت چرا که دنیا منزلگاهی است برای کوچ کردن اما آخرت منزلی است برای همیشه ماندن، لذا آخرت بر دنیا برتری دارد و اهل آن بر اهل دنیا برتر و مهترند. (رسائل، ۱۴۰۵، ج ۱، صص ۳۸۵-۳۸۷).

اخوان الصفا پرداختن به امور اخروی را بهترین سعادت محسوب کرده و انسان عاقل را انسانی می دانند که در طلب آخرت باشد و برای آن بکوشد و تلاش کند و انسان های دنیا دوست را به سان چارپایانی در نظر می گیرند که از نعمت تفکر و تعقل بهره ای نداشته اند، و آنها فقط مشغول لذت ها و شهوات زودگذر مادی هستند که دوامی ندارد و به زودی پایان می یابد اما آخرت گریبان را انسان هایی می دانند که از نعمت تفکر و تعقل که خدا به آنها ارزانی داشته استفاده کرده، و آنان در طلب آخرتند و الحاق به ملائکه و عروج به عالم مجردات را خواستارند که فقط بعد جدایی روح از جسم میسور است. (رسائل، ۱۴۰۵، ج ۳، صص ۲۸۴-۲۸۵).

اخوان الصفا پرداختن به امور فانی و زودگذر را از عوامل شقاوت می دانند، آنجا که می گوید:

و عاقل داند که تن باقی نخواهد بودن و سفلی است و در خاک نخواهد ماند. پس از کیفیت سعادت و شقاوت جان آگاه شدن و اندوختن سعادت و دور کردن آنچه شقاوت از وی است بهتر از آنکه به تدبیر فانی مشغول شوند و نفس کلی ضایع گذارند. (رسائل، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۲۳۸).

لذا از مهم ترین باورهای دینی اعتقاد به قیامت و جهان پس از مرگ است که باید در تعلیم و تربیت اسلامی مورد توجه آموزگاران و مربیان مسلمان قرار گیرد. معاد باوری از باورهای کهن و دیرینه ای است که در همه ادیان الهی بوده است و تمامی انبیا بر آن تأکید کرده اند.

۴-۷. ضرورت نگاه به خود

مهم ترین و نزدیک ترین داشته ی آدمی نفس و روان اوست و تدبیر روان در بوته ی تربیت امری است واجب. آدمی قبل از تدبیر و پرورش دیگران، باید در پی اصلاح خود باشد و برای این امر لازم است خویش را بشناسد. از این رو خودشناسی و شناخت بر ویژگی ها و قوای نفس

و زوایای روح خویش، از اصول بنیادینی است که باید به آن توجهی ویژه داشت. لذا پله نخست پرورش، پرورش نفس است و کلید پرورش نفس، شناخت خود است. شخص باید خصلت‌های نکوهیده‌ی خود را کاملاً بشناسد و بر تمامی عیب‌های نفس کاملاً تسلط یابد؛ چرا که اگر عیبی بر او نهفته بماند، مانند دملی در زیر پوست می‌ماند، که پس از مدتی سرباز می‌کند و بر بیننده هویدا می‌گردد.

همچنین انسان باید نسبت به عیوب خود و شناخت آن بدبین باشد، زیرا که آدم به طور طبیعی نسبت به عیب‌های خود و شناخت آنها، سهل‌انگاری می‌کند و یکی از دلایلی که نمی‌تواند او به خوبی از اخلاق و رفتار زشت و ناپسند خویش آگاه شود هوی و هوس‌های نفسانی است. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸، ص ۳۴۱).

اخوان به خودشناسی و آشنایی با خود بیشتر از هر چیزی تأکید می‌کنند و آن را به عنوان آغاز و گشایش همه دانش‌ها می‌شمارند. اخوان و گنوستیکها در این مورد با یکدیگر مشابهت دارند.

در این میان می‌توان گفت «هدف همه فیلسوفان و فرزنانگان از پرداختن به دانش‌های ریاضی دستیابی به علوم طبیعی است؛ اما علوم الهی است که آخرین هدف حکیمان و پایان ارتقاء به شناخت‌های حقیقی است. اکنون اولین مرتبه نگرش در دانش‌های الهی، خودشناسی است و اینکه انسان بداند از کجا آمده است و به کجا خواهد رفت. زیرا وظیفه‌ای که برعهده انسان گذاشته شده، شناخت خداست و راهی به سوی آن شناخت جز پس از خودشناسی نیست، بر هر انسان عاقلی است که در جست‌وجوی معرفت نفس و شناخت جوهر آن و نیز تزکیه‌ی آن باشد» (اخوان‌الصفاء، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۷۵).

از دیدگاه اخوان خودشناسی از چنان اهمیتی برخوردار است که ایشان بارها به مناسبت‌های گوناگون به تعریف و وصف آن می‌پردازند. در رسائل گفته می‌شود: «شایسته نیست ما مدعی شناخت حقیقت چیزها باشیم، در حالی که شناختی از خود نداریم، چون کسی است که به دیگران غذا می‌دهد و خود گرسنه است، یا به دیگران لباس می‌دهد و خود بی‌جامه است، یا دیگران را معالجه می‌کند و خود مریض است، یا به دیگران راه نشان می‌دهد و خود راه خانه‌اش را نمی‌داند». (رسائل، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۱۸۸)

از این رو خودشناسی مقدمه‌ی خداشناسی است و تا انسان نتواند خود را درست بشناسد دیگر نمی‌تواند از استعدادها و توانایی‌هایی که خداوند در وجود او نهاده است به درستی استفاده کند و از آن‌ها در مسیر حق گام بردارد لذا یکی از دلایل مهم نواقص و کمبودهای آموزشی و پرورشی عدم درک و شناختی درست از خود و توانایی‌ها و ظرفیت‌های انسان است (جدول ۱).

جدول ۱: تحلیل راهکارهای برون رفتن از چالش‌ها‌های نظام تعلیم و تربیت با توجه به تجربه‌ی تربیت عقلانی اخوان‌الصفاء

ردیف	چالش‌های نظام تعلیم و تربیت	راهکارهای تربیت عقلانی اخوان‌الصفاء
۱	شکاف بین نظر و عمل	تلفیق علم و عمل
۲	تقدم بعد آموزشی بر پرورشی	تهذیب نفس
۳	عدم توجه به انسان و ویژگی‌های فردی او	تفاوت‌های فردی به مثابه نقطه‌ی آغاز
۴	عدم توجه به نقش سازنده‌ی خانواده	اهتمام به نقش خانواده
۵	عدم مهارت شغلی	تخصص‌گرایی
۶	دین‌گریزی متریبان	عطف و توجه به آخرت ضرورت نگاه به خود

۵. بحث و نتیجه‌گیری

در این پژوهش سعی بر آن شد تا به دو پرسش پاسخ داده شود، نخست اینکه مفهوم تربیت عقلانی از دیدگاه اخوان‌الصفاء چیست؟ در پاسخ به سوال اول می‌توان گفت که اخوان‌الصفاء، تربیت عقلانی را از قوه به فعل رساندن نهاده‌های سرشتی انسان می‌دانند و تصریح می‌کنند که عالمان علامه بالفعل و متعلمان، علامه بالقوه‌اند و تعلیم چیزی نیست مگر به فعلیت رساندن آنچه بالقوه است، و یادگیری هم رسیدن از قوه به فعلیت است. بنابراین و بر این مبنا، آموزش وظیفه به روزرسانی استعدادها و مهارت‌های بالقوه آموزندگان را بر عهده دارد. بدین ترتیب می‌توان گفت که آموزش کنش و واکنش بین دو قطب تربیت یعنی بین معلم و دانش‌آموز است، با این حال، گام مهم در تربیت

عقلانی از دیدگاه اخوان الصفا، تزکیه و تهذیب نفس است.

و سوال دوم، راهکارهای برون رفتن از چالش های نظام تعلیم و تربیت با توجه به تجربه تربیت عقلانی اخوان الصفا چیست؟ در پاسخ به سوال مطرح شده این راهکارها معرفی گردید:

راهکار تلفیق علم و عمل: متأسفانه یکی از بزرگترین مشکلات نظام آموزشی ما این است که مربیان و متریان بسیاری از مطالبی که فراگرفته اند را در عمل به کار نمی گیرند و به آن عمل نمی کنند لذا اخوان الصفا در تعلیم و تربیت عمل به آموخته ها را اهتمام ویژه ای داشته اند و آن را به عنوان خصلتی که متعلم به آن نیازمند است برشمرده اند، و علم و عمل را ملازم به یکدیگر دانسته و به آن تأکید کرده اند.

راهکار تزکیه نفس که از روش های موثر در تربیت عقلانی است؛ زیرا گرایش های نفسانی و طبیعی انسان از یک سو و آلودگی های گناه و معصیت از سوی دیگر، توازن عقل را هم در حیطه اندیشه و نظر و هم در حیطه عمل و رفتار از او سلب می کند. در دیدگاه اخوان صفا نیز، تزکیه نفس از اهمیت بالایی برخوردار بود و این گروه از اساتید مسلمان با تکیه بر تفسیر قرآن و روایات اسلامی، روش هایی را برای تزکیه نفس ارائه دادند. در این دیدگاه، تزکیه نفس به عنوان یکی از مراحل تکاملی و پیشرفتی در زندگی انسان در نظر گرفته می شد و هدف آن، به دست آوردن آرامش و صفای دل بود. به همین دلیل، تزکیه نفس به عنوان یکی از اساسی ترین مسائل در فلسفه و عرفان اسلامی در نظر گرفته می شد و در تربیت شخصیت های شایسته و اخلاقی بسیار موثر بود. لذا با این روش می توان بسیاری از مسائل و مشکلات تعلیم و تربیت را رفع نمود.

راهکار بعدی توجه به تفاوت های فردی متریان: نظام آموزشی ما برای متریان تعلیم و تربیتی یکسان در نظر می گیرد، به گونه ای که به استعدادها و گرایش های متفاوت فراگیران توجهی نمی شود، از این رو اخوان الصفا به عنوان اندیشمندان مسلمان در تعالیم خود، متناسب با احوال مخاطبان سخن می گویند و با توجه به شخصیت و افکار و آرای متعلمان به دعوت آنها مبادرت می ورزند. توجه اخوان به تفاوت ها منحصر به تفاوت های اجتماعی و طبقاتی نبوده، بلکه هویت فرهنگی افراد را به طور عام مورد توجه قرار می داده اند. توجه اخوان به تفاوت های فردی به گونه ای است که آنها حتی مراحل رشد شناختی را مورد تأکید قرار داده اند.

راهکار اهتمام به نقش خانواده در تربیت دینی متریان: روش های بسیاری در تربیت عقل و خرد انسان وجود دارد که والدین زیرک و هوشمند می توانند آنها را در شکوفاسازی نیروی فکر و اندیشه فرزند خود به کار گیرند؛

لذا به طور کلی، اخوان الصفا در بررسی نقش خانواده در تربیت کودکان، بر این باورند که تربیت کودکان به شیوه ای موثر و صحیح، می تواند در کاهش مشکلات اجتماعی و اختلافات افراد در جامعه مؤثر باشد. از این رو، اهمیت ویژه ای به تربیت کودکان در خانواده داده شده است.

در راهکار به کارگیری مربیان متخصص و متعهد چنانکه گفته شد اخوان الصفا وجود مربیانی را در نظر می گیرند که از دانش و تجربه ی کافی در زمینه ی شغلی برخوردار باشند و بتوانند وظایف خود را به خوبی ایفا کنند، مربیانی که فهرستی از ویژگی های مثبت و مطلوب را در خود پرورش داده و به آن پایبند باشند، همچنین اخوان مربیان دین مداری را در نظر می گیرند که نسبت به کار خود متعهد باشند و اعمال و رفتارشان مطابق با موازین اسلامی باشد.

راهکار آخرت گرایی در عین نگرش به دنیا: اخوان الصفا از ویژگی های انسان عاقل را آخرت گرایی می دانند، و دنیا را به عنوان منزلگاهی در نظر می گیرند که باید از آن برای آخرت توشه برداشت، چرا که آخرت برتر از دنیا است و انسان عاقل همواره در جستجوی آخرت بوده و از گرایش به دنیا می پرهیزد، و از آنجایی که بسیاری از مشکلات آموزشی و پرورشی از حب دنیا سرچشمه می گیرد، ایمان به معاد می تواند تأثیر بسیار عمیقی در اعمال و رفتار درست مربیان و متریان برجای گذارد.

راهکار خودشناسی: اخوان به خودشناسی و آشنایی با خود بیشتر از هر چیزی تأکید می کنند و آن را به عنوان آغاز و گشایش همه دانش ها می شمارند. از منظر اخوان الصفا خودشناسی راهی برای خداشناسی است و انسان باید قبل از شناخت هر چیزی، ابتدا خود را بشناسد و در جهت تهذیب روح بکوشد، چرا که از نگاه اخوان شناخت خود، مقدم بر شناخت هر علمی است، لذا تا زمانی که انسان نتواند شناخت درستی از خود و استعدادهايش به دست آورد، نمی تواند از آن ها به درستی و در مسیر حق گام بردارد. از این رو خودشناسی راهی برای حل مشکلات و چالش های تعلیم و تربیت است.

منابع

* قرآن کریم.

۱. احسانی، محمد (۱۳۹۴). تربیت عقلانی از منظر قرآن کریم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۲. اخوان‌الصفاء، (۱۴۰۵ق). رسائل اخوان‌الصفاء و خلان‌الوفاء. ترجمه محمد علی عسکری. قم: مرکز النشر (مکتب الاعلام الاسلامی).
۳. باقری نوع‌پرست، خسرو (۱۳۹۲). «آموزاندن به و آموختن از: تحول در آموزش و پرورش در پرتو عاملیت و تعامل». پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت، شماره ۳، ۱۶-۵.
۴. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (۱۳۹۸). آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۵. فاخوری، حنا و خلیل جر (۱۳۸۱). فلسفه در جهان اسلام. ترجمه آیتی. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
۶. خمینی، روح‌الله (۱۴۰۰). شرح حدیث جنود عقل و جهل. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه‌السلام.
۷. خمینی، روح‌الله (۱۳۸۹). صحیفه امام. ج ۱۹، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه‌السلام.
۸. داودی، محمد (۱۳۹۰). نقش معلم در تربیت دینی. قم: نشر مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه.
۹. سلطان‌القرایی، خلیل (۱۳۸۹). فلسفه تعلیم و تربیت و آرای تربیتی. تبریز: دانشگاه تبریز.
۱۰. شریعتمداری، علی (۱۳۹۸). تعلیم و تربیت اسلامی. تهران: انتشارات امیر کبیر.
۱۱. شکوهی، غلامحسین (۱۴۰۱). مبانی و اصول آموزش و پرورش. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
۱۲. صانعی، مهدی (۱۳۸۰). پژوهشی در تعلیم و تربیت اسلامی. تهران: سناباد.
۱۳. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۱). المیزان فی تفسیر القرآن. ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۴. عشوری، مریم و محسن خوشناموند (۱۴۰۱). «تحلیل مبانی، اهداف، اصول و روش‌های تربیت عقلانی از منظر شهید مطهری برای نظام تعلیم و تربیت رسمی». پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ش ۵۶، ۳۴۸-۳۱۷.
۱۵. فارابی، محمد بن محمد (۱۳۶۶). السیاسه المدنیة الملقب بمادیء الموجودات. چاپ اول، تهران: انتشارات الزهراء.
۱۶. فیاض، محمد حسن (۱۴۰۰). «معنایابی و کاربردهای تربیت عقلانی در قرآن کریم». مجله گفتمان فقه تربیتی، ش ۱۳، ۵۰-۳۱.
۱۷. مبانی تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰). تهران: شورای عالی آموزش و پرورش.
۱۸. محمدی، مزگان (۱۳۸۲). «رویکرد کلی به آسیب‌شناسی تعلیم و تربیت». مجموعه مقالات همایش آسیب‌شناسی تربیت دینی در آموزش و پرورش. ج ۱، محراب قلم: تهران.
۱۹. مصطفوی، حسن (۱۳۷۱). التحقيق فی کلمات القرآن الکریم. وزارة الثقافة والارشاد الاسلامی.
۲۰. مطهری، مرتضی (۱۴۰۲). تعلیم و تربیت در اسلام. چ ۱۰۲، تهران: انتشارات صدرا.
۲۱. نقیب‌زاده، میر عبدالحسین (۱۳۹۱). گفتارهایی در فلسفه و فلسفه تربیت. تهران: انتشارات طهموری.
۲۲. نوروزی، رضا علی و مریم براتی (۱۳۹۹). «تبیین مراحل تربیت عقلانی مبتنی بر مراتب نفس از منظر ملاصدرا». پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ش ۴۸، ۶۲-۳۱.
۲۳. یزدانی، محمد و سید محمد جواد پاسبان کومله (۱۳۹۵). «آسیب‌شناسی اجتماعی دین‌گریزی و گرایش جوانان به فرهنگ غرب». کنفرانس جهانی روانشناسی و علوم تربیتی.